

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94: 321.17 (477) «10/11»

Т. О. Чугуй

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОГО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО
КНЯЗЯ РОМАНА МСТИСЛАВОВИЧА

Стаття аналізує дослідження в історіографії життєвого шляху Романа Мстиславовича від часу створення Галицько-Волинського князівства, на основі джерельної бази розкриває особливості розвитку політичних процесів у Галицько-Волинському князівстві наприкінці XII – на початку XIII ст. Розглядаються питання з'ясування обставин створення нового державного об'єднання, військових походів, формування політичної програми «доброго порядку» князя Романа. Простежуються недостатньо відомі аспекти його діяльності. Особливу увагу приділено не тільки внутрішній політиці Романа Мстиславовича у Галицько-Волинському князівстві, а й зовнішній. Усе це є важливим для правильного розуміння історичного розвитку Галицько-Волинської Русі. Зроблено висновки про роль князя Романа в тогочасній політичній системі.

Ключові слова: Роман Мстиславович, Галицько-Волинське князівство, політичні процеси, програма «доброго порядку».

Статья анализирует исследования в историографии жизненного пути Романа Мстиславича со времени создания Галицко-Волынского княжества, на основе источников раскрывает особенности развития политических процессов в Галицко-Волынском княжестве в конце XII – в начале XIII вв. Рассматриваются вопросы определения обстоятельств создания нового государственного объединения, военных походов, формирования политической программы «доброго порядка» князя Романа. Прослеживаются недостаточно известные аспекты его деятельности. Особенное внимание уделено не только внутренней политике Романа Мстиславича в Галицко-Волынском княжестве, но и внешней. Все это важно для правильного понимания исторического развития Галицко-Волынской Руси. Сделаны выводы о роли князя Романа в политической системе того времени.

Ключевые слова: Роман Мстиславич, Галицко-Волынское княжество, политические процессы, программа «доброго порядка».

The paper analyses historyographical investigations dealing with Roman Mstislavovich course of life starting with the foundation of the Galich-Volyn principality, on the basis of source materials revealing the specifics of developing political processes in the Galich-Volyn principality at the end of the XII and the beginning of the XIII centuries. The article focuses on circumstances of the foundation of the new state formation, military campaigns and formation of Prince Roman's political program «Good Order». The author traces rather unknown aspects of his activity and focuses not only on Roman Mstislavovich's home policy in Galich-Volyn principality, but also on his foreign policy. All this is important for proper understanding the historical development of the Galich-Volyn Rus'. The paper draws conclusions on Prince Roman's role in the corresponding political system.

Key words: Roman Mstislavovich, Galich-Volyn principality, political processes, «good order» program.

Актуальність теми пов'язана з недостатньо повним дослідженням в історіографії окремих питань життєдіяльності князя Романа Мстиславовича.

Життю і діяльності князя Романа приділило увагу чимало істориків, зокрема Я. Длугош [87, 93], М. Стрийковський [108], В. Татищев [73], Й.-Х. Енгель [95], М. Карамзін [35], О. Клеванов [37], С. Соловійов [71], Д. Зубрицький [31], М. Смирнов [70], І. Шараневич [84], Л. Крушинський [46], Л. Дроба [94], І. Лінниченко [52], О. Андріяшев [2], П. Батюшков [3], І. Жданов [29], П. Іванов [32],

А. Яблоновський [99], С. Томашівський [79], А. Вількевич-Вавжинчикова [109], В. Ключевський [38], І. Гуржій [28], В. Пашуто [60–61], К. Софроненко [72], М. Левченко [51], Б. Рамм [66], Б. Влодарський [110], М. Браїчевський [6], О. Рапов [67], Б. Рибаків [68], І. Граля [96], Ю. Свідерський [69].

Перше ґрунтовне дослідження здійснив М. Костомаров [39]. Великий внесок у вивчення діяльності князя зробив М. Грушевський [25–27]. Знаковими роботами у цьому напрямі є студії І. Левковича [50], П. Грицака [24] й І. Крип'якевича [45]. З-поміж новіших наукових розробок необхідно відзначити праці М. Котляра [40–43], О. Головка [13–18], В. Пшика [64], М. Кучинка [48–49], Ю. Терещенка [74], А. Горського [22], Б. Яценка [88], П. Толочка і О. Толочка [75–78], Я. Ісаєвича [34], В. Грабовецького [23], О. Масана [56], С. Федаки [80], О. Майорова [54–55], Д. Александрова [1], О. Назаренка [57], Д. Домбровського [91–92], О. Купчинського [47], В. Ідзьо [33], М. Волощука [12], Л. Войтовича [9–11], С. Шеломенцева-Терського [85], В. Нагірного [102], І. Паршина [59].

Особливого виділення заслуговують спеціальні праці: «Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький» [44] П. Кралюка, «Князь Роман Мстиславович та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття» [16] О. Головка, «Галицько-Волинський князь Роман Мстиславович. Володар, воїн, дипломат» [55] О. Майорова і «Меч Романа Галицького. Князь Роман Мстиславович в історії, епосі і легендах» [21] А. Горковенка. Вони стали результатом широкого аналізу життєвого шляху князя Романа та його політичної діяльності.

Незважаючи на значний комплекс робіт, який здійснили науковці, остаточно дослідженою темою життєдіяльності князя Романа Мстиславовича вважати не можна. Метою автора статті є прагнення на основі вивчення джерельної бази і наукової літератури об'єктивно відтворити життєвий шлях князя Романа від часу створення ним Галицько-Волинського князівства. Хочемо зазначити, що ця публікація є логічним продовженням нашої попередньої наукової статті – «Князь Роман Мстиславович: на шляху до створення Галицько-Волинського князівства» [83].

Аналіз таких письмових джерел, як «Галицько-Волинський» [53], «Новгородський» [58], «Суздальський» [30] і «Густинський» [62] літописи, «Польська хроніка» В. Кадлубка [86], «Велика хроніка» [7], «Історія» М. Хоніята [82], дає можливість розглянути життєвий шлях князя Романа, в тому числі й маловідомі його сторінки.

Надзвичайно важливою і знаковою подією в історії України є друге й остаточно запанування волинського князя Романа Мстиславовича в Галичі 1199 р. [62, с. 327]. Відбулося це після смерті останнього князя з династії галицьких Ростиславовичів – Володимира Ярославовича, який не залишив по собі законних спадкоємців. Необхідно зауважити, що за час правління Ростиславовичів Галичина зі звичайної удільної волості перетворилася на сильне князівство, яке знали й поважали в Європі. Його правителі змогли завоювати авторитет у сусідів, поширити свої володіння далеко на південь – до Дунаю і Понту Евксинського (Чорного моря). Усі ці чинники дають підстави називати Галицьке князівство одним із наймогутніших на Русі, а відтак і найпривабливішим для інших князів.

Єдине тогочасне джерело, яке оповідає про запанування князя Романа в Галичі – це «Польська хроніка» краківського єпископа В. Кадлубка. Його майже повністю повторює пізніша «Велика хроніка». Але обидва ці джерела при використанні вимагають глибокого аналізу і критичного підходу, оскільки доволі суб'єктивно висвітлюють історичні події на Русі.

Із «Великої хроніки» можна дізнатися те, що після смерті князя Володимира Ярославовича різні руські князі, у тому числі й Роман Мстиславович, прагнули заволодіти Галичем. Але, вважаючи себе слабшим за інших претендентів, князь Роман звернувся за допомогою до малопольського князя Лешка Білого (Білого), прохаючи його призначити своїм прокуратором у Галичині [7, с. 135] або за версією В. Кадлубка – намісником [86, с. 110]. За таку допомогу Роман Мстиславович обіцяв вічну службу. Далі йдеться про те, що деякі Лешкові порадики на таку пропозицію не погодилися, вважаючи за корисніше підпорядкувати Галицьке князівство безпосередньо владі Лешка Білого. Вони стверджували, що не годиться Лешкові ставити цього васала на рівне з собою становище. У той же час інші запевняли, що князь Роман не є чужим для Польщі.

Як наслідок, Лешко Бялий вирішив іти військовим походом на Галич. По дорозі, як зазначається у «Великій хроніці», польського князя зустріли «перші люди» Галичини і заявили, що хочуть мати правителем Лешка, зобов'язавшись платити йому податки [7, с. 136]. Подальші рядки переконують у тому, що покора та була неширою. Насправді бояри прагнули чинити опір Лешкові. Тільки його військова перемога під Галичем змусила їх підкоритись і просити настановити нового князя.

Незважаючи на численні прохання бояр, обіцянки дати великі суми грошей і різні коштовності, аби Лешко Бялий не призначав на галицький князівський стіл Романа Мстиславовича, малопольський князь їх не дослухався. Як тільки волинський князь отримав завдяки полякам владу над Галичем, одразу ж почав жорстоко переслідувати опозиційних бояр [7, с. 137].

Так описано «Великою хронікою» друге запанування князя Романа в Галичі. Деякі історики, зокрема Б. Влодарський, дійсно схильні були вважати Романа Мстиславовича зобов'язаним перед малопольським князем [110, с. 20]. Але з огляду на тогочасний розвиток подій, оповідання «Великої хроніки» має багато перебільшень. Невипадково ж хроніст на початку своєї розповіді про Лешка Бялого дає зрозуміти, що має на меті показати славу малопольського князя: «... всех князей Руси он, хотя и юноша, озарял как бы лучами солнца» [7, с. 134]. Отже, автор не пожалкував фантазії, трактуючи події під власним кутом зору.

Насправді ж ситуація була дещо іншою. Ще 1195 р. Роман Мстиславович надав військову допомогу синам Казимира II Справедливого – Лешкові й Конрадові, в їхній боротьбі проти великопольського князя Мешка III Старого. Саме завдяки допомозі волинського князя у битві на р. Мозгаві, Мешка III вдалося зупинити на шляху просування до Кракова і змусити повернутися назад. У такий спосіб Казимировичі уникнули розгрому від свого дядька. Таким чином, князь Роман мав повне моральне право отримати військову підтримку від Лешка Бялого за свої попередні добродіяння.

Необхідно також зауважити, що Лешко Бялий з 1198 р. був сандомирським князем, а його брат Конрад – мазовецьким. Малопольські князі на той час самі мали доволі хитке становище. Вони не були сильними правителями, а отже, не могли бути сеньйорами Романові, який сам був сильнішим за Казимировичів. Із цього також випливає й те, що про приєднання Галичини до Польщі в ті часи не могло йтися.

Наведені вище факти свідчать, що Роман Мстиславович при оволодінні Галичем не мав допомоги з боку руських князів. Але з їхнього боку не було також вагомих перешкод. Те, що князь Роман уважав за необхідне взяти поляків на допомогу, свідчить про те, що він мав у Галичі неприхильну до себе партію бояр, яку мав, якщо не приборкати, то залякати великою силою. Однак було б неправильно стверджувати, що волинський князь не мав прихильників у Галичині. Адже без їхньої підтримки зайняти галицький князівський стіл було б у край важко. Інша річ, що Роман Мстиславович добре пам'ятав свої помилки при першому опануванні Галичем 1188 р. і намагався не повторити їх знову.

Посівши в Галичі, князь Роман об'єднав під своєю зверхністю два князівства – Галицьке і Волинське, утворивши Галицько-Волинське князівство. Завдяки цьому він значно підняв свій авторитет на Русі. Саме в об'єднанні князь бачив силу, а не в роздробленості, яка на той час була притаманна багатьом європейським країнам. На думку М. Кучинка, політика Романа щодо концентрації руських земель знаходила розуміння і підтримку найсвідоміших верств волинського населення [49, с. 343]. С. Шеломенцев-Терський зауважив, що боротьба за Галич задовольняла потреби економічно активної частини населення краю [85, с. 96].

Будучи ще волинським князем, Роман Мстиславович повів нову політику. Щоб зміцнити свою владу, він вирішив спиратися не лише на боярство, а й на міщанство. Н. Полонська-Василенко охарактеризувала цю політику таким чином: «Це явище не нове, через нього пройшли всі держави Західної Європи на шляху до створення держави з абсолютною владою» [63, с. 193]. Утвердившись у Галичі, князь Роман почав боротьбу з непокірним боярством. У першу чергу він вигнав Кормильчичів – керманічів ворожої йому партії прихильників Ігоревичів [53, с. 369]. Усунуті були також прихильники проугорської партії. На думку В. Пашути [60, с. 154], яку згодом підтримав М. Котляр [42, с. 132], конфіскованими земельними володіннями бояр-опозиціонерів Роман Мстиславович наділив «молоде» або «служиве» боярство і зміцнив князівський домен.

Б. Рибаків писав, що Роман розселяв на своїх землях полонених, турбуючись про збагачення свого князівського домена [68, с. 515]. І. Крип'якевич зауважив, що князь Роман перейняв державні доходи, які перед цим захопили бояри [45, с. 111]. Варто також додати й те, що частина земель була роздана служилим людям.

Про боротьбу з боярами достатньо багато розповідають В. Кадлубек і «Велика хроніка». У них можна дізнатися про те, що Роман Мстиславович нещадно знищував своїх ворогів, «применя все виды мучения», він «является для своих граждан более чудовищным врагом, чем для неприятелей» [7, с. 137]. В. Кадлубек навіть уклав в уста князя Романа такі слова: «Мед зручніше добувати, якщо притиснеш бджолиний рій, а не розпустиш його» [86, с. 112], які належать до питання боротьби з опозиційними боярами. Однак показовим є той факт, що руські літописи не згадують про нібито тиранічні вчинки Романа. Навпаки, вони його «поетично зображують удатним богатирем, а страшним, як Мономах, тільки для невірних чужоземців» [39, с. 129]. Виходячи з цього, треба відмітити, що В. Кадлубек і автор «Великої хроніки» значно перебільшують, характеризуючи Романа Мстиславовича. При цьому, незаперечним є рішуче придушення опору ворожих сил князем із метою утвердження сильної влади в Галичі.

Варто звернути увагу на оповідання, уміщене в «Суздальському літописі» під 1202 р. Тут подано повідомлення про порозуміння великого князя київського Рюрика Ростиславовича з чернігівськими Ольговичами. Разом вони вирішили йти військовим походом проти князя Романа, щоб відібрати в нього Галичину і настановити там князя з родини Ольговичів. Довідавшись про це, Роман Мстиславович зібрав галицькі та волинські війська і вирушив походом на Київ. «Тоді Володимировичі покинули Рюрика й поїхали до Романа, а й чорні клобуки зібралися всі й поїхали до Романа» [30, с. 94]. Коли галицько-волинський князь підійшов до Києва, народне віче проголосило Романа своїм князем, далі мешканці міста самі відкрили йому Подільську браму на Копиревому кінці. Такі дії киян переконують у тому, що Роман «уже мав славу енергійного й талановитого володаря і від нього надіялися київські патріоти, що він поверне Києву блиск і могутність із часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого» [19, с. 187]. Аналогічної думки дотримуються П. Толочко і О. Толочко, зауважуючи, що в «особі волинського князя багато хто бачив державного діяча, здатного відновити єдність країни» [77, с. 257].

Роман Мстиславович відрядив послів до Рюрика Ростиславовича й Ольговичів на Гору, де була укладена угода: Ольговичі мали повернутися на Чернігівщину, Рюрик зрікався Києва та їхав до Вручя (Овруча), отримавши свою стару волость у Руській землі. Сам князь Роман вирішив не залишатися у Києві, а повернувся до Галича. «Суздальський літопис» повідомляє, що Всеволод Велике Гніздо і Роман Мстиславович посадили князем у Києві двоюрідного брата Романа – луцького князя Інгвара Ярославовича [30, с. 94]. Останній у «Густинському літописі» іменується намісником Романа [62, с. 328]. На думку О. Головка, Інгвар Ярославович дійсно виконував функцію князя-намісника Романа Мстиславовича в Києві [16, с. 153]. Натомість Л. Войтович вважає, що князь Роман зберіг вірність угоді 1170 р., згідно з якою старшинство серед волинських князів переходило до Ярослава Ізяславовича і його нащадків. Саме цим дослідник пояснює той факт, що Інгвар Ярославович у липні 1201 р. став київським князем [9, с. 477]. Однак останнє твердження є малообґрунтованим. Як правильно зауважив І. Крип'якевич, брати і племінники Романа окремої політики не вели, в усьому підкорювалися князеві [45, с. 109].

Зауважимо, що підкреслюючи велике значення володимиро-суздальського князя, автор «Суздальського літопису» дещо перебільшує його вплив на Русі. Беззаперечним є те, що Всеволод Велике Гніздо був могутнім правителем, сини якого князували у Переяславі (Ярослав) і Новгороді (Святослав). Але у київських справах Роман Мстиславович відіграв значно вагомішу роль, адже галицько-волинський князь змусив Рюрика Ростиславовича підкоритися своїй волі.

Необхідно зазначити, що в науковій літературі немає однозначного погляду на датування описаного вище походу галицько-волинського князя на Київ. Так, М. Бережков уважав, що це відбулося 1200 р. [4, с. 86]. С. Соловійов [71, с. 559], Л. Махновець [53, с. 368] і Л. Войтович [9, с. 477] сходяться на думці, що похід був 1201 р., В. Пашуто [61, с. 115], Б. Рибаків [68, с. 495], І. Крип'якевич [45, с. 111], М. Котляр – 1202 р. [42, с. 157]. М. Грушевський уважав, що ці події

відносилися до 1200–1201 рр. [26, с. 224]. О. Головко відмічає, що похід відбувся в кінці 1200 – на початку 1201 рр. [17, с. 230], що є найвірогіднішим.

Підтвердженням залежності Києва від Романа Мстиславовича є військові походи галицько-волинського князя на половців із метою відведення загрози їхніх нападів на Руську землю. Перший переможний похід відбувся взимку 1200–1201 рр. Спочатку половці вдерлися на Переяславщину і Київщину. Князь Роман наздогнав нападників уже тоді, коли вони поверталися назад, за р. Рось: «... узяв (Роман) половецькі вежі й привів багато полонених. Він відібрав також від них (половців) дуже багато християн (невільників)» [30, с. 94]. Зауважимо, що похід князя Романа відбувся без підтримки інших впливових князів Південно-Західної Русі.

Правда, похід на половців міг бути викликаний ще однією причиною – Роман Мстиславович мав дружні відносини з Візантією. Відомо, що у травні 1200 р. у Константинополі було посольство від галицько-волинського князя, яке очолював боярин Твердята Остромирич [65, с. 78–79]. Наявність цього посольства є доказом добросусідських відносин. На думку О. Майорова, князь Роман у цей час удруге одружився. Його обраницею стала родичка візантійського імператора Олексія III Ангела – Єфросинія. Шлюб «мав укріпити новий воєнно-політичний союз» [55, с. 258]. Л. Войтович пише, що союз із Візантією «не тільки підняв престиж Романа, але й сприяв його закріпленню на галицькому престолі» [9, с. 476].

Дійсно, галицько-волинський князь Роман уклав із Візантією союзну угоду про спільні дії проти половців. Невипадково візантійський історик М. Хоніят повідомляє (під 1200 р.), що похід князя Романа на половців був викликаний жалем до людей Візантії, над якою нависла половецька загроза (особливо після болгарсько-половецької угоди 1186 р.). За словами М. Хоніята, князь галицький Роман, швидко приготувавшись, зібрав хоробру і численну дружину, напав на куманів (половців), розграбував і спустошив їхню землю. Повторив це декілька разів, зупинивши набіги куманів, надавши єдиновірному народу несподівану допомогу [82, с. 245–246]. Історик також пише про те, що Роман Мстиславович розпочав боротьбу з половцями на прохання імперії, поступаючись благанням свого архіпастиря.

Візантійський історик Ф. Скутаріот у «Хроніці Аноніма Сафи» пише, що наступного року після куманів (половців), влахи, вирушивши в похід, без втрат повернулися додому. Вони не переставали б нападати на Візантію, якби не найхристиянніший народ роси не виступив мужньо проти них на прохання імператора. Правитель Галичини Роман зібрав численне й достославне військо, раптово напав на землю куманів, зруйнував і знищив її, зробивши це багато разів на славу християнській вірі. Так він зупинив набіги куманів [55, с. 262].

Не можна забувати і ще про один важливий чинник. Зайнявши пониззя Дністра і Дунаю, половці перекрили торговельний «Бурштиновий шлях» від Балтійського моря через Галич по Дністру до Понту (Чорного моря). Це могла бути якраз головна причина військового походу Романа Мстиславовича на половців, адже від виходу до моря залежала торгівля в південно-східному напрямі.

Незалежно від причин, що зумовили військовий похід, він виявився вдалим. Унаслідок цього до Галицько-Волинського князівства знову були приєднані території пониззя Дністра і Дунаю, удалося відвернути половецьку загрозу від Візантії. Авторитет князя Романа значно зріс не тільки на Русі, а й за її межами.

Встановлення влади Романа Мстиславовича над Києвом викликало обурення в Рюрика Ростиславовича. Він на початку січня 1203 р. разом із чернігівськими Ольговичами і половцями зайняли, пограбували і попалили Київ. Крім того, половці вбили старих ченців і черниць, а молодих ченців, черниць і мешканців міста взяли у полон. Із церков забирали ікони, посуд, одяг і книги. Із купців-чужоземців узяли тільки контрибуцію. Літописець так охарактеризував те, що сталося: «... такого лиха не було над Києвом від хрещення» [30, с. 94]. Усе це зробив Рюрик, щоб відомстити киянам за їхній перехід на бік Романа, той Рюрик, який донедавна завзято боронив Київ від половців. Після такого страшного погрому міста, князь Рюрик не зостався у Києві, а відправився у Вручій, залишивши в столиці свою військову залогу. На думку М. Грушевського, справжнім автором другого погрому Києва був володимиро-суздальський князь Всеволод Велике Гніздо, оскільки він, згідно з даними «Суздальського літопису», дуже легко пробачив руйнування

Руської землі, будучи «боголюбивим» і «милосердним» [26, с. 227]. Такої ж думки щодо справжнього ініціатора погрому Києва дотримується і Г. Вернадський [с. 244].

Дізнавшись про трагічні події, Роман Мстиславович вирушив до Вруччя. 16 лютого 1203 р. було укладено угоду, згідно з якою Рюрик Ростиславович став правителем Києва, відмовившись при цьому від союзу з Ольговичами і половцями. Підтвердженням вищого статусу Романа, ніж Рюрика є те, що у Візантії визнавали Романа Мстиславовича великим князем (*igemon*), а Рюрика – лише правителем (*dieron*) Києва [82, с. 245–246]. Цілком можливо, що київські справи не пройшли без втручання Всеволода Велике Гніздо. Проте, на наш погляд, є помилковою думка Дж. Феннела про те, що реальна влада на Русі, як і раніше, була в руках суздальського князя [81, с. 64]. Натомість слушною є теза О. Головка [15, с. 16], яку згодом підтримав М. Кучинко, згідно з якою князь Роман створив систему «колективного патронату» над столицею двох наймогутніших володарів на Русі [48, с. 173–174; 49, с. 344]. О. Майоров називає цю систему «колективним сюзеренітетом» [55, с. 713].

Саме тут яскраво проявилася мудрість, витривалість і гнучкість галицько-волинського князя Романа, його прагнення встановити мир у Руській землі. Як наслідок – союз Рюрика Ростиславовича з Ольговичами і половцями було зруйновано, а вже в першій половині 1203 р. відбувся спільний військовий похід князів Романа Мстиславовича, Рюрика Ростиславовича з племінниками Мстиславовичами і сина Всеволода Велике Гніздо – Ярослава переяславського на половців. На думку О. Головка, цим походом Роман здійснив свій намір – розколоти, посварити й ослабити своїх суперників [16, с. 162].

Похід цей виявився дуже вдалим. Закінчився він повною перемогою і взяттям у полон великої кількості половців і визволенням невільників. Із приводу походів Романа Мстиславовича на половців у «Галицько-Волинському літописі» пишеться: «Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха ...» [53, с. 368].

Проте в середовищі руських князів, які поверталися з походу, на раді у Треполі виникла суперечка щодо розподілу волостей у Руській землі відповідно до особистого внеску в її захист. Розгніваний Роман Мстиславович «піймав Рюрика, післав (його) до Києва й постриг у черці, так само його жінку й дочку ...» [30, с. 99]. Згідно з даними «Новгородського літопису», волинський боярин-воєвода Вячеслав того ж літа був направлений князем Романом до Києва, щоб там постригти Рюрика у ченці [58, с. 240]. Крім того, Роман Мстиславович забрав у Рюрика всі його волості у Руській землі. М. Хоніят із цього приводу написав, що Роман, як міцніший силою і славніший мистецтвом, здобув перемогу, при цьому також знищив багато куманів, які допомагали в боротьбі Рюрику, складаючи сильнішу і могутнішу частину його війська [82, с. 245–246].

Підпорядкувавши собі Київ, Роман Мстиславович пробув у ньому два тижні й відправився до Галича, залишивши правителем у Києві Інгваря Ярославовича. Синів Рюрика – Ростислава і Володимира забрав із собою як політичних заручників. Згодом, на прохання Всеволода Велике Гніздо, князь Роман настановив правителем у Києві зятя володимиро-суздальського князя – Ростислава Рюриковича [30, с. 96], який мусив підкорятися волі галицько-волинського князя, фактично ставши його васалом. Чернігівські ж Ольговичі визнали такий стан справ на Русі.

У Я. Длугоша під 1205 р. є повідомлення про короточасне зайняття київського престолу смоленським князем Святославом Мстиславовичем, який нібито дізнався, що в Києві немає князя і отримав схвалення киян. Довідавшись про це, князь Роман із військом прийшов до Києва і з соромом вигнав Святослава Мстиславовича, посадивши на київському столі Ростислава Рюриковича, якого випустив із полону. Так само випустив із полону і Володимира Рюриковича, щоб ширше був розголос про його могутність та милосердя і щоб зростала повага до його імені, щоб легше було здійснити похід проти Польщі, до якого він того року готувався [87, с. 350].

Отже, Роман Мстиславович фактично став господарем у Руській землі, піднісши свою владу над Києвом. На наш погляд, це стало можливим завдяки успішним походам на половців, оскільки військові перемоги різко піднесли авторитет галицько-волинського князя. М. Грушевський слушно зауважив, що ці фактори зробили князя «зверхником українських земель» [27, с. 9]. Дійсно,

у землях Південно-Західної Русі в ті часи не було жодного настільки могутнього князя. Не випадково «Галицько-Волинський літопис» називає Романа Мстиславовича «великим князем», «вікопомним самодержцем усієї Русі» [53, с. 368]. Цікаво, що це є перше вживання терміну самодержець щодо руського князя у літописі.

П. Толочко й О. Толочко вірно зауважили, що відновлення політичної єдності Південної Русі від Карпат і Дунаю до Дніпра «було видатною подією в її державному житті, хоча й не здавалося Романові кінцевою метою його державницьких амбіцій» [77, с. 257]. Про те, що князь Роман не просто прагнув мати велику владу, а й хотів максимально використати її для розв'язання нагальних проблем Русі, переконливо свідчить проект «доброго порядку». Зміст цього проекту під 1203 р. першим переказав російський історик В. Татищев [73, с. 169–170].

Роман Мстиславович у своїй політичній програмі «доброго порядку» планував для зміцнення Русі ввести нову систему взаємовідносин між князями: шість найсильніших («старших») князів (суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький і рязанський) мали спільно обирати великого князя київського й присягати йому на вірність хресним цілуванням. Інші, незначні за впливом князі («молодші»), повинні були прийняти рішення «старших», виконувати їхні рішення та доручення.

Великий князь київський мав залишати свого старшого сина у своїй землі, молодшим синам надати уділи там же або в Руській землі. У своїх володіннях князі повинні були передавати владу після смерті старшому синові, інші ж сини мусили підкорятися старшому братові (запровадження майорату або примогенітури). Якщо ж у князя не було сина, влада мала перейти до старшого брата. Коли ж не було й брата, влада переходила до старшого в роді. У випадку виникнення князівських міжусобиць, великий князь київський мав право засудити нападника й помирити ворогів, у разі потреби, застосувати військову силу разом із місцевими князями для відновлення порядку. У ситуації, коли одному з князів загрожували б іноземні вороги і він сам не міг би дати збройну відсіч, великий князь київський, узгодивши з іншими «старшими» князями, направляє допомогу від усієї Русі. Всім шістьом «старшим» князям Роман надіслав грамоти для ознайомлення з проектом [73, с. 170].

Отже, основна мета проекту «доброго порядку» – запровадження у шести основних руських князівствах майорату з метою забезпечення цілісності Русі, на чолі якої мав стояти могутній великий князь київський. Задум Романа Мстиславовича – це ідея, яка могла сконсолідувати князів, об'єднати руські землі в одне ціле, припинити князівські міжусобиці, процес послаблення ролі Русі в європейській політиці.

Однак цьому проекту не судилося здійснитися. На пропозицію князя Романа зустрітися на з'їзді у Києві й обговорити це питання з метою створення чіткого статуту, князі не погодились, вигадуючи при цьому різні відмовки, а Всеволод Велике Гніздо прямо відмовив Романові Мстиславичу. Це переконливо свідчить про те, що князі остерігалися прагнень галицько-волинського правителя зменшити їхній суверенітет. Навіть володимиро-суздальський князь не наважився приїхати на з'їзд, де міг підпасти під владу Романа Мстиславовича. Незважаючи на ці обставини, галицько-волинський князь залишався повноправним господарем усієї Правобережної України-Русі. «Суздальський літопис» подає повідомлення, що мир на Русі настав після хресного цілування Ольговичами, Всеволодом Велике Гніздо і Романом Мстиславовичем [30, с. 95]. Відбулося це 1204 р.

Великий авторитет галицько-волинського князя підтверджується характером його відносин із європейськими правителями. Добрими вони були з Андрієм II (Ендре), якого князь Роман підтримував у боротьбі за угорський престол проти його брата Імре, союзника німецького імператора Оттона IV Вельфа. У першій половині 1205 р. Андрій II став угорським королем. Відомо також, що між Романом, Андрієм II і польським князем Лешком Бялим існувала угода, згідно з якою у разі загибелі одного з правителів, інші мали опікуватися його дітьми, взявши їх під свій захист [53, с. 370].

Були широковідомі на Русі та за її межами зв'язки князя Романа з візантійським імператорським двором і папою Римським. Саме цим пояснюється поява напівлегенд, пов'язаних із іменем галицько-волинського князя. Перша – це оповідання про втечу візантійського імператора

Олексія III Ангела до Галичини після взяття хрестоносцями в облогу Константинополя під час IV Хрестового походу в 1203 р. Олексій III був милостиво і прихильно прийнятий князем Русі Романом і деякий час перебував у нього [62, с. 327].

В «Новій церковній історії» 1294–1313 рр. Бартоломео дель Фіядоні (Птолемей із Лукки) писав, що візантійський імператор Аскарій з Константинополя попрямував до Херсонесу, звідти до Галатії, яка нині є частиною Русі [55, с. 215]. Дослідник М. Котляр вірно підмітив, що в іноземних джерелах, особливо арабських, візантійські імператори іменуються «Ласкарісами» незалежно від їх справжніх імен [43, с. 95]. О. Майоров уважає, що це міг бути тільки Олексій III [55, с. 226].

Недостатньо з'ясованими є зв'язки галицько-волинського князя з папою Римським Інокентієм III. Із ним пов'язане оповідання про приїзд до Романа Мстиславовича послів від папи Римського 1204 р. Однак руські літописи про це не згадують. Перше повідомлення про папських послів зустрічаємо значно пізніше, у виданні «Библиотека Российская историческая» [5, с. 299–301]. У ньому пишеться, що папа Римський, дізнавшись про славні перемоги князя Романа, прислав до нього послів із пропозицією перейти до католицької віри. За це він обіцяв Романові королівську корону і допомогу меча Св. Петра для подальших завоювань. Але Роман Мстиславович рішуче відмовився від такої пропозиції Інокентія III, виразивши таким чином своє ставлення до католицизму.

На думку О. Майорова, розповідь про посольство папи Римського до князя Романа з'явилася у вигляді редакційного доповнення в «Кенігсбергському літописі» з ще ненадрукованої «Історії Російської» В. Татищева [55, с. 180]. Історик церкви Є. Голубинський заперечував факт існування посольства Інокентія III до князя Романа, мотивувавши це тим, що в папському архіві й літописах відсутні будь-які згадки про цю подію, а також вказав на звістку Я. Длугоша про двох польських єпископів, які виконували роль послів до князя Романа 1205 р. [20, с. 598]. В. Абрахам уважає, що посольство від папи Римського могло бути пов'язаним із участю князя Романа у боротьбі за імператорську корону в Священній Римській імперії [89, с. 98–99].

Не можна не погодитися з М. Грушевським, який не відкидає можливості приїзду папських послів до галицько-волинського князя, слухно зазначаючи, що це оповідання «має вже виразні сліди Романової легенди (образ грізного Романа), з другого – сліди пізнішої емуляції з латинством» [27, с. 12]. Дійсно, художнє оформлення оповідання може відноситися до пізніших часів, проте факт приїзду послів є цілком реальним, адже у цей час католицька церква змогла поширити свій вплив на схід унаслідок падіння Візантії 1204 р. Папа Римський закономірно був зацікавлений у подальшому поширенні католицизму, відповідно з його боку цілком могла прозвучати вищезгадана пропозиція галицько-волинському князеві. Підтвердженням цього є те, що 7 жовтня 1207 р. Інокентій III звернувся до духовенства і народу Русі з посланням, у якому йшла мова про необхідність об'єднання [98, с. 3–4]. Того ж року на Русь відправилось папське посольство на чолі з кардиналом Григорієм для реалізації послання. Варто також зауважити, що за папства Інокентія III були короновані правитель Кілікії – Левон II (січень 1198 р.) і правитель Болгарії Іван Калоян (листопад 1204 р.).

На характері відносин князя Романа з папою Інокентієм III також відбивалися його відносини з німецькими правителями. Галицько-волинський володар підтримував родину Гогенштауфенів у її боротьбі за імператорський престол Священної Римської імперії. Відповідно він виступав проти родини Вельфів, яких у ті часи підтримував папа Римський. А те, що стосується Романової «ревності до православ'я й жорсткості до католицизму, то це ледве чи можливе в князя, що був сином польської княжни й виховувався на західноєвропейських, отже католицьких дворах» [19, с. 209]. О. Майоров уважає, що зміни у ставленні Романа Мстиславовича до католицької церкви відбулися в останні роки його життя і були пов'язані з подіями IV Хрестового походу, захопленням і пограбуванням Константинополя, яке викликало загальне обурення на Русі [55, с. 208, с. 718]. Л. Войтович пише, що відмова Романа Мстиславовича прийняти королівську корону з рук папи Римського Інокентія III відбулася внаслідок переговорів із Олексієм III [11, с. 121].

Отже, повідомлення про приїзд папських послів несе в собі цілком вірогідний історичний факт і є дуже важливим, оскільки повідомляє про європейський напрям зовнішньої політики Романа Мстиславовича.

На думку О. Майорова, саме 1203 р. князь Роман міг відвідати Ерфурт, де зустрівся з Філіппом Швабським, який був одружений з рідною сестрою (Гриною) другої дружини галицько-волинського князя (Єфросинії) [55, с. 294]. Учений вважає, що проект «доброго порядку» виник під впливом відвідин Романом Мстиславовичем Німеччини влітку 1203 р., ймовірно восени того ж року [55, с. 294]. Л. Войтович допускає, що зустріч двох монархів відбулася при дворі тюринзького ландграфа Германа [9, с. 478, 484; 11, с. 409], а також можливість укладення союзної угоди з Тевтонським орденом у 1203–1204 рр. [10, с. 349].

Відносини Романа Мстиславовича з польськими князями були непростими. 1204 р. між ним і малопольським князем Лешком Бялим виник конфлікт. Необхідно зауважити, що після смерті Мешка III Старого 13 лютого 1203 р. Лешко Бялий фактично став сюзереном польських земель. Дізнавшись про смерть Мешка III, Роман захотів отримати винагороду від Лешка Бялого за свою попередню допомогу. Однак той не погодився на це. Тоді 1204 р. галицько-волинський князь пішов військовим походом на Малу Польщу до Сандомира, «... два города взя и много попустоши ... воспятися не взял мира» [5, с. 300–301].

Наступний похід Романа Мстиславовича до Сандомира був зумовлений тим, що на запрошення краківської громади, після короткого князювання великопольського князя Владислава Тонкононого, Лешко Бялий відмовився повернутися туди, викликавши гнів у князя Романа. Галицько-волинський князь вирушив до Сандомира, «... нача более разоряти и села жечи» [5, с. 300–301]. Метою цього походу була помста Лешкові Бялому через невплату грошей за колишню допомогу. Малопольському князю необхідний був мир, тому він направив послів до Романа Мстиславовича, який відповів, що не хоче більше плюндрувати польські землі, а вимагає заплатити сріблом або віддати Люблінщину [5, с. 300–301].

Зроблений вище огляд основних подій, пов'язаних із зовнішньополітичними відносинами князя Романа, засвідчує його високий авторитет на міжнародній арені, особисту могутність, а відтак і вагому роль новоствореного Галицько-Волинського князівства.

Об'єднання Галицького і Волинського князівств у одне ціле мало велике значення для України-Русі, оскільки на відміну від поліетнічної Старокиївської держави нове державне утворення «розвивається тепер на єдиному українському ґрунті» [74, с. 163]. Це, безумовно, сприяло внутрішній консолідації. Утворення князем Романом нового державного утворення стало наслідком великих зусиль. На думку Н. Полонської-Василенко, «Галицько-Волинська держава під проводом люблених на Волині князів із старшої лінії Мономаховичів, природно стала спадкоємницею Київської держави, з якою в'язала її не лише генеалогія князів, але й національний склад населення, і спільна історична традиція» [63, с. 193].

Кордони Галицько-Волинського князівства за часів Романа Мстиславовича простягалися від Карпат і Сяну на заході до Дніпра на сході, від Дорогичина на півночі до Дунаю на півдні. Загальна площа Галицько-волинської держави склала близько 400 тис. квадратних кілометрів, що ставило її в один ряд із найбільшими тогочасними європейськими державами – Священною Римською імперією і Угорським королівством. З-поміж руських князівств більшу територію за Романові володіння мала лише Новгородська земля.

Усередині Галицько-Волинського князівства Роман Мстиславович активно реалізовував політику зміцнення своєї влади. Із цією метою він знищував будь-який опір, особливо з боку непокірних бояр. Приборкання боярського свавілля було прогресивним явищем, оскільки зміцнювало державність, «а це в умовах зрілого етапу феодальної формації сприяло еволюції виробничих сил і піднесенню міст, населення яких ще терпіло гніт від боярського насилля» [39, с. 127]. На думку М. Грушевського, боротьба з боярством, як і боротьба з половцями, безперечно, підвищувала авторитет Романа в народі, робила його особливо популярним [27, с. 14]. Найкращим проявом високого авторитету й популярності Романа Мстиславовича є прихильність галицької громади до його сина Данила після смерті батька, підтримка на Волині великої княгині Романової, яка залишилася з малолітніми синами.

Наголошення ж деякими авторами на надмірній жорстокості князя Романа не відповідає дійсності. Підтвердженням цьому є те, що він поведився суворо не з усіма боярами. Серед них він мав чимало прихильників, які допомагали йому творити нову державу. Переважно це було т. зв.

«молоде» або «служиве» боярство, яке поступово зайняло місце «старого», «коромолуючого» боярства [60, с. 154].

Заслугою Романа Мстиславовича є реформування ним свого війська. Головними змінами були: заміна кольчуги на вдосконалений панцир, перетворення руської кінноти на важкоозброєну лицарську кінноту. На думку В. Кійка, князь Роман створив одну з кращих кінних дружин у Східній Європі, запровадивши залізні нагрудники і шоломи «латинські» [36, с. 58].

Зміцнивши свою владу в Галицько-Волинському князівстві, Роман Мстиславович продовжив активну зовнішньополітичну діяльність, здійснивши 1205 р. військовий похід на захід, про що тогочасні джерела подають мало інформації. Мета походу в руських літописах також не називається. Лише французький хроніст середини XIII ст. Альбрік з монастиря Труа Фонтен (Трьох Джерел) озвучує її. Він писав, що король Русі Роман вирушив зі своїх володінь, маючи намір через Польщу попрямувати до Саксонії, як удаваний християнин хотів зруйнувати церкви, але два брати Лешко і Конрад над річкою Вісла з волі Божої перемогли його і вбили, а всіх тих, хто був з ним розігнали або знищили [90, с. 885]. Цікаво, що під 1227 р. цей же хроніст, пишучи про загибель Лешка Бялого, вдруге згадує про перемогу польських князів над королем Русі Романом [90, с. 921].

У польських джерелах не йдеться про похід князя Романа до Саксонії. Натомість «Річник капітульний краківський» [103, с. 800–801], «Річник короткий» [105, с. 800] і «Річник краківський» [104, с. 836] констатують те, що наймогутніший руський князь загинув унаслідок великої битви під Завихостом від рук братів Лешка і Конрада. Такі історичні джерела, як «Річник Траський» [107, с. 836], «Річник малопольський» [106, с. 162] і «Календар краківський» [100, с. 923] уточнюють дату загибелі князя Романа – день Святих мучеників Гервасія і Протасія (19 червня 1205 р.).

Згідно з «Великою хронікою» князь Лешко Бялий з військом напав, захопив і переміг Романа, який перед цим відмовився платити данину. Також пишеться про те, що багато рутенів, які відступали, потонули у Віслі [7, с. 145]. У такому ж руслі переповідає цю подію пізніша «Хроніка» Дзерви [101, с. 46]. Ці повідомлення роблять враження великого бою і ставлять князя Романа у залежність від Лешка Бялого, однак малопольський князь на той час не міг бути сюзереном Романові. Крім того, у польських хроніках виразно простежується тенденція возвеличення малопольських князів.

Я. Длугош (під 1205 р.) виводив причину конфлікту між галицько-волинським і польськими князями з бажання Романа Мстиславовича приєднати до своїх володінь Люблінщину, яку він прагнув отримати від Лешка Бялого через несплату за попередню допомогу, але дістав негативну відповідь. Збираючись у військовий похід, Роман погрожував не тільки розорити Польське королівство, а й знищити божественну гілку латинян. Коли він захотів отримати благословіння від володимирського єпископа, той відповів відмовою, через що виник конфлікт. Далі була місячна облога Любліна, після чого – відкинута пропозиція миру і розгром руського війська князями Лешком і Конрадом під Завихостом. Князь Роман гине, перепливаючи Віслу. Перед цим Романові наснився віщий сон: нібито згряя щігликів налетіла з боку Сандомира і поїла горобців [93, с. 241–243]. Із цього приводу М. Грушевський писав, що оповідання Я. Длугоша – це Романова легенда, а не історія [27, с. 15].

Необхідно зауважити, що Роман Мстиславович мав тісні стосунки зі Священною Римською імперією. Підтвердженням цьому є добрі відносини з Гогенштауфенами, а також запис в синодику одного з найпривілейованіших німецьких монастирів – бенедиктинського монастиря Св. апостолів Петра і Павла в Ерфурті під 19 червня 1205 р. – «Роман, король руський, дав нам 30 марок» [55, с. 132], що складало близько 7 кг срібла. О. Майоров вважає, що це свідчить про прямі контакти з королем Філіппом Швабським [55, с. 132], допускає особисті відвідини монастиря Романом [55, с. 138]. До речі, Ерфурт був володінням родини Гогенштауфенів.

Отже, участь галицько-волинського князя в німецькій політиці є цілком вірогідною. Пройшовши через Польщу в Саксонію, Роман прагнув нанести удар її володарю – імператору Оттонові IV Брауншвейгському, тим самим допомогти синові Фрідріха I Барбаросси – Філіппові Швабському в його намаганні посісти імператорський трон. Але на території Польщі галицько-волинський князь натрапив на Лешка Бялого, союзника Вельфів. На думку Г. Лябуди, у першій

половині 1205 р. існував політичний союз князя Романа і великопольського князя Владислава Тонкононого [97, с. 144–145]. Н. Щавелева зазначає, що посварив Романа Мстиславовича з Лешком Бялим якраз Владислав Тонконогий з метою завадити галицько-волинському князеві надати допомогу Філіппові Швабському, проти якого виступив датський король Вальдемар II [86, с. 152].

У «Суздальському літописі» знаходимо наступні слова: «Того ж року (1205) пішов Роман галицький на ляхів і зайняв два лядські городи. Але як дійшов до ріки Висли, відїхав сам із малою дружиною від свого війська, а ляхи наїхали, вбили його й побили коло нього дружину» [30, с. 96]. Так, поставивши перед собою велику мету, в розквіті сил, через прикрий випадок – польську засідку загинув видатний державний діяч України-Русі князь Роман Мстиславович. Він був правителем, велична слава якого розійшлася далеко за межі Галицько-Волинського князівства. Той факт, що у Польщі Романова смерть зробила настільки велике враження, що навіть Лешко Бялий наказав збудувати каплицю на честь Св. Гервасія і Протасія, у день яких було вбито руського князя, свідчить, що «Роман вибрав ся був на Польщу з дуже серйозними замірами ...» [27, с. 15–16]. Однак планам галицько-волинського князя не судилося здійснитися. З його смертю Русь фактично втратила унікальну можливість відновити свою попередню славу. На думку Л. Войтовича, князь Роман «був політиком європейського масштабу, який реально впливав на перебіг подій у Європі» [10, с. 228].

Далі у літописі читаємо: «Галичани приїхали, взяли свого князя мертвого, понесли його до Галича й поховали в церкві Святої Богородиці» [30, с. 96]. Натомість Я. Длугош [93, с. 242], М. Стрийковський [108, с. 284] стверджують, що князя Романа поховали у Володимирі. До такої думки схиляються І. Крип'якевич [45, с. 113] і Л. Войтович [9, с. 488]. Проте М. Грушевський з цього приводу зазначив, що це, мабуть, хибний здогад Я. Длугоша [27, с. 506].

У «Каталогах краківських єпископів» XVI ст. пишеться, що могутній князь Русі Роман із численним військом був розбитий князями Лешком і Конрадом під Завихостом, спочатку похований у Сандомирі, а після викупу його тіло було передане русичам [11, с. 281–282]. На думку О. Головка, князя Романа поховали в Сандомирі, згодом обміняли тіло на полонених [16, с. 192]. Згодом О. Головка дійшов висновку, що князя поховали у збудованій ним церкві Св. Пантелеймона в Галичі [14, с. 22–23]. Його висновок підтримав Л. Войтович [11, с. 292].

Отже, утвердження Романа Мстиславовича у Галичі і створення Галицько-Волинського князівства поставило князя на одне з перших місць серед руських князів, дало можливість заявити про свої права на Київ і об'єднати землі України-Русі від Карпат до Дніпра. Князь Роман увійшов до історії не лише як хоробрий військовий полководець, а й як державний діяч. Він був ініціатором надзвичайно необхідного на той час проекту «доброго порядку», що мав на меті припинити князівські чвари, посилити центральну владу великого князя київського, перетворити Русь на федерацію. Підтвердженням могутності галицько-волинського князя є те, що сусідні правителі, у переважній більшості, прагнули краще підтримувати з ним добрі відносини, ніж ворогувати. Утворення Галицько-Волинського князівства є визначною подією в історії України. Як вірно зауважив М. Грушевський, на крайньому заході українських земель з'явився новий політичний центр, значніший за Київ, що й надалі задавав тон українській політиці [26, с. 222]. Не можна не погодитися зі словами П. Толочка і О. Толочка, що князь Роман в умовах бурхливого дроблення Русі на невеликі князівства «був одним із небагатьох політичних діячів кінця XII – початку XIII ст., що стояли на рівні тих завдань, які висувалися перед країною силами, котрі відстоювали загальноруську єдність» [77, с. 258].

Література

1. Александров Д. Н. Феодальная раздробленность Руси / Д. Н. Александров. – М.: Экслибрис-Пресс, 2001. – 479 с.
2. Андрияшев А. М. Очерк по истории Волынской земли до конца XIV ст. / А. М. Андрияшев. – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1887. – 234 с.
3. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб.: Обществ. польза, 1888. – 430 с.
4. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания / Н. Г. Бережков. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 376 с.

5. Библиотека Российская историческая, содержащая древние летописи и всякие записки, способствующие к объяснению истории и географии российской древних и средних времен / Сост.: С. С. Башилов, И. И. Тауберт. – СПб.: Имп. АН, 1767. – Ч. 1. – 351 с.
6. Брайтчевський М. Ю. Твори / М. Ю. Брайтчевський. – К.: В-во ім. О. Теліги, 2004. – Т. 1. – 720 с.
7. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. / Сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева; под ред. чл.-кор. АН СССР В. Л. Янина. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 260 с.
8. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский / Пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой; под ред. Б. А. Николаева. – Тверь: ЛЕАН; М.: АГРАФ, 1999. – 448 с.
9. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2006. – 784 с.
10. Войтович Л. В. Галицько-Волинські етюди / Л. В. Войтович. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2011. – 480 с.
11. Войтович Л. В. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть / Л. В. Войтович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – 478 с.
12. Волощук М. Роман Мстиславич – видатна постать української історії / М. Волощук // Історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 74-84.
13. Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст. / А. Б. Головки. – К.: Наук. думка, 1988. – 136 с.
14. Головки А. Б. О месте захоронения галицко-волинского князя Романа Мстиславича / А. Б. Головки // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2009. – № 3 (37). – С. 22-23.
15. Головки О. Б. Південна Русь і полонецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича / О. Б. Головки // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Других Всеукраїнських читань. – Черкаси, 1992. – С. 15-17.
16. Головки О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття / О. Б. Головки. – К.: Стилос, 2001. – 249 с.
17. Головки О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головки. – К.: Стилос, 2006. – 575 с.
18. Головки О. Б. Останній похід Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці / О. Б. Головки // УЖ. – 2009. – № 4. – С. 28-47.
19. Голубець М. Велика історія України / М. Голубець: у 2 т. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – 352 с.
20. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви: в 2 т. / Е. Е. Голубинский. – М.: Лиснер, 1880–1900. – Т. 1. – Ч. 1. – 792 с.
21. Горковенко А. В. Меч Романа Галицького. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах / А. В. Горковенко. – СПб.: Изд. Д. Буланин, 2011. – 480 с.
22. Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках: пути политического развития / А. А. Горский. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1996. – 128 с.
23. Грабовецький В. В. Об'єднання Галицько-волинських земель в єдину державу-спадкоємицю Київської Русі. До 800-річчя утворення Галицько-Волинського князівства / В. В. Грабовецький // Вісник Прикарпатського університету. – 1999. – Сер. Історія. – Вип. 2. – С. 17-26.
24. Грицак П. Галицько-Волинська держава / П. Грицак. – Нью-Йорк: НТШ, 1958. – 176 с.
25. Грушевський М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. С. Грушевський. – К.: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1891. – 541 с.
26. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 634 с.
27. Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 588 с.
28. Гуржій І. Об'єднувач галицько-волинських земель / І. Гуржій // Україна в Центрально-Східній Європі: з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 2. – С. 392-416.
29. Жданов И. Н. Русский былевой эпос. Исследования и материалы / И. Н. Жданов. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1895. – 631 с.
30. Зі «Суздальського літопису» // Галицько-Волинський літопис / Переклав і пояснив Т. Коструба. – Львів: Вид. І. Тиктор, 1936. – Ч. 1. – С. 94-99.
31. Зубрицкий Д. И. История древнего Галицко-Русского княжества: в 3 ч. / Д. И. Зубрицкий. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1852–1855. – Ч. 3. – 314 с.

32. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. / П. А. Иванов. – Одесса: Тип. «Эконом», 1895. – 317 с.
33. Ідзьо В. С. Українська держава в IX–XIII століттях / В. С. Ідзьо. – Л.: Сполом, 2004. – 416 с.
34. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава: короткий нарис історії галицько-волинських земель в кінці XI–XIV ст. / Я. Д. Ісаєвич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 39 с.
35. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: Наука, 1991. – Т. 2–3. – 832 с.
36. Кійко В. І. Військова справа у Галицькому та Волинському князівствах, XI–XIV ст.: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / В. І. Кійко; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2009. – 227 с.
37. Клеванов А. История Юго-Западной Руси от её начала до половины XV века / А. Клеванов. – М.: Тип. А. Семена, 1849. – 273 с.
38. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. / В. О. Ключевский. – М.: Мысль, 1987–1990. – Т. 1: Курс русской истории. – Ч. 1. – 430 с.
39. Костомаров М. І. Історія України в життєписах визначних її діячів / Пер. О. Барвінського / М. І. Костомаров. – К.: Україна, 1991. – 494 с.
40. Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. / М. Ф. Котляр // УІЖ. – 1966. – № 3. – С. 112-117.
41. Котляр М. Ф. Роман Великий / М. Ф. Котляр // Історія України в особах IX–XVIII ст. / За ред. В. Замлинського. – К.: Україна, 1993. – С. 107-114.
42. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф. Котляр // Україна крізь віки: у 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 5. – 336 с.
43. Котляр Н. Ф. Дипломатія Южної Русі / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетейя, 2003. – 300 с.
44. Кралюк П. М. Роман Мстиславович, князь Волинський і Галицький: іст.-біогр. нарис / П. М. Кралюк. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – 76 с.
45. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство: 2-ге вид. зі змінами і доповненнями / І. П. Крип'якевич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 220 с.
46. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни / Л. Крушинский // Труды Волынского губернского статистического комитета на 1867 г. – Житомир: Тип. Шадова и Санкевича, 1867. – Т. 1. – С. 21-96.
47. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Л.: НТШ, 2004. – 1283 с.
48. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М. М. Кучинко. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.
49. Кучинко М. М. Волинська земля в X – першій половині XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04 / М. М. Кучинко; Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1998. – 493 с.
50. Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року) / І. Левкович. – Вінніпег, 1953. – 110 с.
51. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений / М. В. Левченко. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 556 с.
52. Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия / И. А. Линниченко. – К.: Ун-тская тип., 1884. – Ч. 1. – 240 с.
53. Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. з давньоруської Л. С. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
54. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община / А. В. Майоров. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 640 с.
55. Майоров О. В. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат: у 2 т. / О. В. Майоров. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2011. – Т. 1. – 318 с.; Т. 2. – 462 с.
56. Масан О. Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми взаємовідносин / О. Масан // IV Міжнародний конгрес україністів: доповіді та повідомлення (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.). – Одеса; К.; Л., 1999. – Історія. – Ч. 1. – С. 74-79.
57. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.
58. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.
59. Паршин І. Л. Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами нарративних латиномовних джерел XIII–XIV століть): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Л. Паршин; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства НАН України. – Л., 2014. – 20 с.
60. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.

61. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Наука, 1968. – 474 с.
62. ПСРЛ. – СПб.: Археограф. комис., 1843. – Т. 2: Ипатьевская и Густинская летописи. – 377 с.
63. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1. – 588 с.
64. Пшик В. Про похід Романа Мстиславича на Польщу 1205 р. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції: тези та повідомлення Міжнар. наук. конф. (Галич, 19–21 серпня 1993 р.). – Л., 1993. – С. 97-99.
65. Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия. С предисловием и примечаниями П. Савваитова. – СПб.: Изд. Археограф. комис., 1872. – 187 с.
66. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. / Б. Я. Рамм. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 283 с.
67. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. М. Рапов. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 262 с.
68. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 590 с.
69. Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. / Ю. Ю. Свідерський. – К.: Наук. думка, 1983. – 128 с.
70. Смирнов М. П. Судьбы Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшей / М. П. Смирнов. – СПб.: Тип. Лермантова, 1860. – 154 с.
71. Соловьев С. М. История России с древнейших времен: в 15 кн. / С. М. Соловьев. – М.: Соцэкгиз, 1959. – Кн. 1. – Т. 1–2. – 810 с.
72. Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. / К. А. Софроненко. – М.: Госюриздат, 1955. – 140 с.
73. Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. / В. Н. Татищев. – М.; Л.: Наука, 1964. – Т. 3. – 334 с.
74. Терещенко Ю. І. Україна і європейський світ. Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: навч. посібник / Ю. І. Терещенко. – К.: Перун, 1996. – 496 с.
75. Толочко А. П. Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? / А. П. Толочко // Ruthenica. – 2002. – Т. 2. – С. 195-204.
76. Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження / О. П. Толочко // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 22-36.
77. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко // Україна крізь віки: у 15 т. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 4. – 352 с.
78. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в период феодальной раздробленности XII–XIII вв. / П. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1980. – 222 с.
79. Томашівський С. Українська історія: нарис / С. Томашівський. – Львів: Вид-во «Вчора і нині», 1919. – Т. 1: Старинні часи і середні віки. – 154 с.
80. Федака С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття) / С. Д. Федака. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2000. – 339 с.
81. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. 1200-1304 / Пер. с англ. В. В. Голубчикова / Дж. Феннел. – М.: Прогресс, 1989. – 291 с.
82. Хониат Н. Никиты Хониата история со времени царствования Иоанна Комнина / Н. Хониат // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии: в 2 т. – СПб.: Тип. департамента уделов, 1862. – Т. 2 / Перевод под ред. проф. Н. В. Чельцова. – 541 с.
83. Чугуй Т. О. Князь Роман Мстиславович: на шляху до створення Галицько-Волинського князівства / Т. О. Чугуй // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2015. – Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 20. – С. 6-19.
84. Шараневич И. И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавейших времен до року 1453 / И. И. Шараневич. – Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1863. – 462 с.
85. Шеломенцев-Терський С. В. Військова інфраструктура Волинського князівства у XI–XIV ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 20.02.22 / С. В. Шеломенцев-Терський; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2011. – 549 с.
86. Щавелева Н. И. Польские латиноязычные средневековые источники: тексты, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева / АН СССР; Ин-т истории СССР; отв. ред. В. Л. Янин. – М.: Наука, 1990. – 210 с.
87. Щавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Книги I–VI): текст, перевод, комментарий / Н. И. Щавелева. – М.: Памятники исторической мысли, 2004. – 496 с.
88. Яценко Б. І. Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст. (Проект Романа Мстиславича і «Слово о полку Ігоревім») / Б. І. Яценко // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 119-133.
89. Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi / W. Abraham. – Lwów: Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, 1904. – Т. 1. – 417 s.

90. Chronica Albrici monachi Trium fontium, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata. 1241 / Ed. P. Scheffer-Boichorst // Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum. – Hannoverae, 1874. – T. 23. – P. 631-950.
91. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich / D. Dąbrowski. – Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. – 347 s.
92. Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku) / D. Dąbrowski. – Kraków: Awalon, 2008. – 780 s.
93. Długosz J. Długosza Jana Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / J. Długosz. – Warszawa: PWN, 1973. – T. 5–6. – 398 s.
94. Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny / L. Droba. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1881. – T. 13. – 467 s.
95. Engel J. Ch. Geschichte von Halitsch und des Vlodimir: 2 T. / J. Ch. Engel. – Wien, 1792. – 720 s.
96. Grala H. Drugie małżeństwo Romana Mściśławowicza / H. Grala // Slavia Orientalis. – Warszawa, 1982. – R. 31. – № 3–4. – S. 115-127.
97. Historia dyplomacji polskiej: (połowa X–XX w.) / Pod red. G. Labudy. – Warszawa: PWN, 1982. – Wyd. 2. – T. 1: Połowa X w. – 1572 / Pod red. M. Biskupa. – 874 s.
98. Historica Russiae Monumenta / Ed. A. J. Turgenev. – Petropoli, 1841. – T. 3. – 399 p.
99. Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej / A. Jabłonowski. – Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. – 366 s.
100. Kalendarz krakowski // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1872. – T. 2. – P. 921-926.
101. Kronika Dzierwy // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: W komisie Księgarni. Gubrynowicza i Shmidta, 1878. – T. 3. – P. 46-49.
102. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem Halickiej i Wołyńskiej w latach 1198(1199)–1264 / W. Nagirnyj // Prace Komisji wschodnioeuropejskiej PAU / Pod red. A. A. Zięby. – Kraków: PAU, 2011. – T. 12. – 362 s.
103. Rocznik kapitulny krakowski // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1872. – T. 2. – P. 779-816.
104. Rocznik krakowski // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1872. – T. 2. – P. 826-852.
105. Rocznik krótki // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1872. – T. 2. – P. 792-815.
106. Rocznik małopolski // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: W komisie Księgarni. Gubrynowicza i Shmidta, 1878. – T. 3. – P. 60-165.
107. Rocznik Traski // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakładu im. Ossolinskich, 1872. – T. 2. – P. 825-861.
108. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiiej Rusi / M. Strykowski. – Warszawa: Gustaw Leon Glücksberg, 1846. – T. 1. – 392 s.
109. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. / A. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa // Atenium Wilenskie. – Wilno, 1937. – R. 12. – № 3. – S. 1-33.
110. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340 / B. Włodarski. – Warszawa: PWN, 1966. – 326 s.